

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.1 (477) «17/19» (367+4)

Іван Куций

ЗАСАДИ ЄВРОПОЦЕНТРИЗМУ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті досліджується процес утвердження європоцентричного світогляду в середовищі українських істориків другої половини ХІХ – початку ХХ століть. З'ясовано інтелектуальні джерела, соціальні передумови, специфіку проникнення європоцентричних світоглядних засад в українську історичну думку. Окреслено вплив позитивізму на утвердження європоцентричного світогляду українських істориків. Простежено взаємозв'язок між європоцентричними світоглядними засадами та цивілізаційною ідентичністю українських вчених. Проаналізовано специфіку уявлень про Європу/Захід серед провідних українських істориків. Простежено вплив європоцентричного світогляду на трактування прикладних проблем національної історії.

Ключові слова: Європа, Захід, європоцентризм, цивілізація, історіографія, ідентичність.

Популярна сьогодні ідеологема про європейськість України спонукає науковців до глибшого дослідження рецепції Європи та європейської ідентичності в українській суспільно-політичній та інтелектуальній думці. Вагомим об'єктом дослідження в цьому тематичному напрямі постає українська історична думка епохи позитивізму, оскільки саме тоді відбувалося остаточне утвердження засад європоцентричного світогляду. Звідси окреслюється актуальне дослідницьке завдання – з'ясування ролі європоцентричних світоглядних засад в українській історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Хоча важливість цієї проблеми у сучасних суспільних реаліях є очевидною, проте цілісно вона ще не розглядалась, за винятком окремих її аспектів. Така ситуація виразно контрастує із посиленою увагою до названої проблеми в польській та російській історіографіях. Доробки польських та російських вчених розкривають для нас чимало її прикладних аспектів.

Як відомо, європоцентризмом вважають філософсько-культурну настанову, згідно з якою розвиток (Західної) Європи розглядається еталоном «нормального» прогресу, «правильного» розвитку, а культурно-цивілізаційна специфіка інших регіонів світу – виявом їхньої «відсталості» чи «недорозвиненості», які можна подолати за допомогою тієї ж Європи [10, с. 216]. Н. Дейвіс відносить європоцентризм до традиційних тенденцій європейських учених інтерпретувати «свою цивілізацію як вищу й самодостатню і нехтувати необхідність зважати на неєвропейські погляди» [6, с. 33]. В українській історичній думці засади європоцентризму були характерними для репрезентантів європейської ідентичності, які у трактуванні національної історії дотримувались аксіоми, за якою Європа є універсальною моделлю розвитку. При цьому вони часто нехтували неєвропейськими впливами на українську історію, а якщо навіть і визнавали їх (наприклад, російський чи тюркський), то здебільшого у руслі негативного поцінування.

Процес інтелектуального зміщення образу Європи із цивілізаційно «чужої» у «свою» позначений у колах українських вчених-істориків виразною особистісною специфікою. Звідси можемо говорити про поліваріантність та полілінійність процесу засвоєння європоцентризму, у якому об'єднавчою засадою стало визнання за Європою статусу розвинутого та культурного простору. Хронологічні межі цивілізаційної переорієнтації охоплюють період, що тривав понад півстоліття (друга половина ХІХ – початок ХХ ст., тобто епоха позитивізму в Україні). Цивілізаційну переорієнтацію розглядаємо не як односпрямований завершений акт, а як тривалий та динамічний, амбівалентний інтелектуальний процес. На першому, перехідному його етапі історики (пізні М. Костомаров і П. Куліш, ранній В. Антонович, О. Єфименко, Д. Яворницький, Д. Багалій та ін.), не відмовляючись від слов'янської ідентичності як засадничої, переосмислювали образ Європи як прийнятний для українців взірець цивілізаційного розвитку. Конкретним проявом переорієнтації стали позитивні потрактування західноєвропейських впливів на національну історію. Погляди представників перехідного етапу ілюструють, що зміна їх власної цивілізаційної ідентичності не передбачала кардинального розриву із ціннісними уявленнями етапу попереднього.

Однією із визначальних інтелектуальних передумов утвердження європейської/західної ідентичності в українській історичній думці став позитивізм. Тут насамперед необхідно звернути увагу на такі моменти: поширення європейської тожсамості українців є хронологічно синхронним

запровадженню позитивістських засад в історіографії; головними адептами впровадження європейської ідентичності українців в історіографії були саме вчені-позитивісти (М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський). Уже ці факти дають підстави інтерпретувати позитивізм як головну інтелектуальну передумову європейської цивілізаційної ідентичності українських вчених. Принцип європоцентризму впливає із самої внутрішньої природи позитивістського світобачення.

З-поміж характерних ознак українського позитивізму Я. Дашкевич виділив окциденталізм, який, за словами вченого, проявлявся як у використанні методології та методики західноєвропейської історичної науки, так і в усвідомленні приналежності українського народу до Європи [5, с. 80]. Сучасна дослідниця позитивізму О. Богдашина висноує, що для фундаторів та послідовників позитивізму характерний європоцентризм. Інтелектуальні джерела цього феномена вона відшукує у досить популярній в Україні праці Г. Бокля «Історія цивілізації в Англії» (мала найбільший коефіцієнт цитування серед вчених-позитивістів). Цей англійський історик-позитивіст протиставляв два види цивілізації – європейську та неєвропейську. При цьому тільки європейська цивілізація, за переконанням Бокля, розвивалася на розумових засадах, в той час як неєвропейська – за законами природи [1, с. 107–108]. Зрозуміло, що постулати авторитетного англійського історика спонукали українських інтелектуалів до самоототожнення із європейською цивілізацією.

Водночас слід зауважити, що світоглядний європоцентризм не був інтелектуальним «винаходом» власне позитивізму. Основоположні його засади розроблені західноєвропейськими просвітителями. Як слушно обґрунтували Е. Саїд [див.: 12] та Л. Вулф [див.: 2], ідея поділу світу на Захід та не-Захід, тобто Схід, є інтелектуальним винаходом Просвітництва. Саме відтоді сприйняття/описування світу за допомогою дихотомії Захід/Схід стало неодмінно поєднуватись із уявленнями про «цивілізовану» Європу та «дикий/варварський» Схід. Зрозуміло, що при окреслених уявленнях цивілізаційна належність саме до європейського Заходу (а не до Сходу в будь-якому його різновиді) була для інтелектуалів престижною. Така система уявлень та цінностей мала певний вплив і на українських інтелектуалів кінця XVIII – початку XIX ст., хоча у них ці погляди проявлялися не настільки виразно й чітко, як у їхніх західноєвропейських колег.

З настанням епохи Романтизму образ Європи/Заходу дещо змінив своє ціннісне навантаження – із «свого» він став для українських вчених «чужим» чи навіть «ворожим». І лише епоха позитивізму знову актуалізувала просвітницькі культурно-цивілізаційні уявлення в українському інтелектуальному середовищі – із «чужого» цей образ знову стає «своїм». Отже, говорячи про позитивістський інтелектуальний вплив на становлення європоцентричних засад українських вчених, необхідно наголосити, що він не був цілковитим «винайденням» нового світоглядного принципу, а радше повторною реактуалізацією старої просвітницької форми, призабуті в епоху Романтизму. Звідси, на наш погляд, доречніше вести мову про просвітницько-позитивістський вплив на становлення європоцентричних світоглядних засад українських вчених, який зазнав у своєму розвитку хронологічного розриву, зумовленого романтичним впливом.

Вагому роль в утвердженні проєвропейських орієнтацій зіграла практика наукових відряджень та стажувань у західноєвропейських університетах. Крім підвищення свого фахового рівня, такі наукові відрядження мали своїм наслідком засвоєння європейських інтелектуально-світоглядних засад, зокрема європоцентричного світобачення. Підкреслимо, що головний адепт європеїзму в українській інтелектуальній думці М. Драгоманов належав до числа тих вчених, що стажувалися у Західній Європі. За узагальненням О. Богдашиної, освічена молодь мала «інтуїтивний потяг до європейських ідей як до більш прогресивних» [1, с. 148].

Певний вплив на утвердження європоцентризму мала ідеологія західництва, антипода російського слов'янофільства. Як відомо, західники як суспільно-ідеологічна течія російської думки були продовжувачами просвітницьких традицій, ратували за секуляризацію культури, запозичення європейських ліберально-демократичних цінностей та загалом досягнень цивілізації. Західники вважали Європу «ідеальним простором, звідки до Росії доходило світло істини» [14, с. 37]. Одним із основоположних їхніх постулатів була належність Росії (зрозуміло, що включно із Україною) до європейської цивілізації. Західництво інколи розуміють значно ширше, ніж суспільно-світоглядну течію, – як культурну орієнтацію на Європу й на її цінності та естетичні тенденції [7, с. 162]. У такому сенсі деякі вчені вели мову і про «українське західництво». Звідси західниками можна називати носіїв європоцентричного світогляду. На думку М. Рябчука, українське західництво вже «цілком відверто озвучилося у працях Драгоманова і Франка» [11, с. 91].

Безпосередній вплив європоцентричних філософсько-світоглядних засад підсилювався високим загальним іміджем Західної Європи у політичній, військовій, економічній, технологічній, культурній, науково-інтелектуальній сферах. Незаперечні успіхи західноєвропейських країн на всіх цих ділянках суспільного буття унаочнювали європоцентричні інтелектуальні постулати й були своєрідною ілюстрацією переваг Західної Європи над іншими цивілізаціями. Так, дошкульна

поразка Росії у Кримській війні слугувала підтвердженням тези про військово-політичну, технічну та економічну могутність Західної Європи, її вищість у порівнянні з Росією. У свою чергу, поверхово з'європеїзована Росія упродовж «довгого ХІХ століття» неодноразово завдавала поразок «азіатській» Туреччині. Не менш вагомим аргументом престижу Європи слугували її промислово-технологічні досягнення, адже європейські промислові товари та побутові вироби вважалися виявом технічного прогресу. Отже, як в інтелектуальній, так і позаінтелектуальній сферах Європа користувалася іміджем «цивілізаційної вищості», що не могло не позначитись на світоглядних і цивілізаційних орієнтаціях українських вчених.

Головними чинниками утвердження європейської цивілізаційної тожсамості українських інтелектуалів були все-таки не зовнішні (інтелектуальні чи позаінтелектуальні) впливи, а внутрішні соціокультурні обставини. На нашу думку, зміна цивілізаційних парадигм українських вчених була обумовлена насамперед логікою поступу українського національно-культурного руху. В умовах пореформеної Російської імперії попередня – слов'янська – ідентичність уже цілком вичерпала свій інструментальний потенціал для утвердження українського руху. Після розгрому Кирило-Мефодіївського братства стало зрозумілим, що український рух вийшов за межі суто культурницького явища й ставив виразно політичні цілі. Через це «маскувальна» функція (за М. Рябчуком) українського слов'янофільства уже не була актуальною. Процес національно-політичного «відросійщення» (І. Чорновол) логічно вів українських інтелектуалів до усвідомлення, що слов'янська ідентичність українців буде неодмінно прив'язувати їх до офіційної ідеології Росії чи модерного російського націоналізму. Цей фактор став найвагомим аргументом для відмови українських діячів від слов'янської ідентичності й пошуків нової, альтернативної формули їхньої цивілізаційної тожсамості.

В соціокультурних реаліях Наддніпрянщини другої половини – кінця ХІХ ст. вибір європейської (на противагу слов'янській) формули цивілізаційної ідентичності українців виявився практично безальтернативним. Як відомо, ментальна мапа з дихотомічним двоподілом на європейський Захід та азіатський (і слов'янський) Схід, починаючи з епохи Просвітництва, була загальноприйнятою як у західноєвропейських, так і в східноєвропейських інтелектуальних традиціях. Тому для українських вчених «довгого ХІХ століття» у їхній власній самоідентифікації вибір був обмежений цими двома (чи трьома – якщо розмежовувати слов'янський Схід від азіатського) цивілізаційними образами. Як уже зазначалося, соціокультурні обставини другої половини – кінця ХІХ ст. (потреба «відросійщення») вимагали відмовитися від ототожнення України із слов'янським Сходом. Про включення Русі-України до образу азіатського Сходу не могло бути мови – негативні конотації Азії як вкрай «ворожого» життєпростору в українському історіописанні мають свої корені ще в домодерній літописній традиції. У такій ситуації єдино можливою цивілізаційною альтернативою слов'янського Сходу ставав європейський Захід. Самоототожнення із цивілізаційним образом Європи видавалось ученим як єдиноздатне вирішити цілий ряд актуальних завдань тогочасного українського руху. Насамперед така цивілізаційна переорієнтація ідеально вирішувала проблему «відросійщення».

Зі зміною цивілізаційних парадигм українська історіографічна традиція кінця ХІХ ст. не здійснювала для себе принципової новації – вона радше повертала до вжитку «призабутий» в епоху Романтизму спосіб цивілізаційної самоідентифікації. Як зазначалося вище, уявлення про Європу як «свій» життєпростір були характерними вже для українського барокового і просвітницького історіописання. Тому маємо підстави констатувати, що наприкінці ХІХ ст. відбулося не впровадження цілком нової, а радше повернення в науковий обіг старої, призабутої формули цивілізаційної ідентичності.

Прийняття європейської ідентичності мало ще й інші наслідки. Насамперед треба відзначити, що ототожнення себе із Європою означало спробу подолання певного психологічного комплексу цивілізаційної вторинності чи меншовартості. Належати до Європи (згідно з філософськими настановами Просвітництва) означало бути співпричетним до цивілізованого, розвинутого простору. В той же час належати до Сходу, у відповідності з тогочасними міфами та стереотипами, автоматично вказувало на приналежність до «дикого», «варварського», «відсталого» середовища. Тому вибір європейської цивілізаційної ідентичності можна потрактувати також і як вияв компенсаторського психоментального прагнення «вирватися» за межі стереотипно-негативістського образу Сходу. За підсумком Л. Горизонтова, в інтелектуальній атмосфері Російської імперії ХІХ ст. цивілізація асоціювалася із Європою, а варварство – з Азією; поняття «європеїзм», поруч із християнством і моральністю, визначало розуміння «цивілізованості» [3, с. 71].

Стосовно намагання представників східноєвропейських народів будь-якою ціною ідентифікувати себе з Європою, то досить влучним видається спостереження І. Лисяка-Рудницького. Учений констатував у них «чудну» рису: зусилля «робити вигляд, що вони цілком

західні» та відмовлятися від будь-яких незахідних ознак свого національного обличчя. Така поведінка справляла на ученого враження, що «від них тхне ментальністю бідняків, що люблять нахвалитися своїми багатими родичами» [9, с. 3]. Увиразненням висловленого можна розглядати міркування Я. Грицака, який твердить, що народи Центральної та Східної Європи мають у своїй інтелектуальній історії «традицію» подавати себе та свою культуру «як останній бастион Європи, за крайніми кордонами якого /.../ розкинулися безкраї азійські простори» [4, с. 281]. Згідно з усталеними тогочасними ментальними картами належність до Європи/Заходу автоматично означала неналежність до Сходу. Саме цим можна пояснити акцентування деяких істориків позитивістської епохи на українській європейськості та протиставлення їй російської азійськості.

Згідно з філософсько-світоглядними настановами модерних мислителів Європа асоціювалась із успішним проектом модернізації. Європейськість ототожнювалась із такими ціннісними характеристиками, як свобода, прогрес («поступ») тощо. Особливо актуальна у працях європейських інтелектуалів категорія «прогрес» вказувала на динамізм як одну із визначальних характеристик європейської цивілізації. Ще одна ключова категорія європейської думки – «свобода» – апелювала до цінності людської особистості, її внутрішньої волі. Отже, модернізаційні процеси у Центрально-Східній Європі (особливо засади модерного світогляду) на практиці означали прийняття європейських цінностей, а звідси і ототожнення себе із Європою. В такий спосіб модернізація прямо чи опосередковано позначилась на зміні цивілізаційної орієнтації українських вчених. В той же час слов'янська цивілізаційна орієнтація у модерних мислителів часто мала негативні конотації, асоціюючись із традиційністю, відсталістю, а іноді із «варварством». Загалом якщо слов'янська цивілізаційна орієнтація значною мірою апелювала до традиції (була ретроспективною, світоглядно зверненою у минуле), то європейська – більшою мірою зорієнтована на майбутнє (перспективна) й апелювала до розвитку. Прийняття українськими інтелектуалами європейської цивілізаційної орієнтації можна розцінювати як частину модернізаційних процесів, як рух у напрямку до прогресу, бажання подолати традиціоналістські засади у формах відсталості, варварства тощо.

Вагомий вплив на українську історіографію у двох імперіях чинила польська інтелектуальна, зокрема й історична, думка. Цей вплив мав подвійний характер – як подразник й стимул до дискусій та як джерело інтелектуальних (методологічних і концептуальних) ідей. Як відомо, у модерній польській історіографічній традиції, незважаючи на спадок «сарматизму» та наявність слов'янофільських тенденцій, домінувала все-таки європейська цивілізаційна самоідентифікація з її стійкими міфологемами «оплоту християнства», «передмур'я Європи» та «цивілізаційної місії» на Сході. Почуття європейськості становило один із засадничих елементів польської національної свідомості модерної епохи [15, с. 14]. Месіанська ідея «передмур'я християнства» наділяла Польщу особливим сакральним статусом – захисника Європи від мусульманської загрози. При цьому критерієм європейськості поляки вважали конфесійну (католицьку) приналежність, а Європу сприймали як групу держав, об'єднаних внутріконфесійною солідарністю [8, с. 71–72]. Ці месіанські тенденції перейняла й активно пропагувала польська інтелектуальна традиція модерної епохи. Як знаємо, Польща упродовж багатьох століть не лише активно засвоювала західну культуру, а й транслиувала її на схід [13, с. 57].

Отже, довготривала дія цілого ряду соціокультурних та інтелектуальних факторів спричинилася в українській історіографії до зміни цивілізаційної орієнтації із слов'янської на європейську. Ініціаторами та реалізаторами її були історики, які попередньо дотримувалися слов'янської ідентичності. Досить суперечливий процес цієї цивілізаційної переорієнтації тривав протягом другої половини XIX – початку XX ст. На нього впливали більшою мірою соціокультурні чинники всередині українського суспільства, ніж зовнішні інтелектуальні фактори.

В українському історіописанні епох, що передували позитивізму (Просвітництва та Романтизму), незважаючи на домінування слов'янської ідентичності, вже мали місце спроби вписування України у європейський життєпростір. В більшості випадків вони стосувалися Європи як географічного поняття, проте вже тоді простежуємо ознаки орієнтації на західноєвропейські культурно-цивілізаційні здобутки.

Далеко неоднозначну ситуацію стосовно рецепції європеїзму маємо у працях М. Костомарова. Незважаючи на численні негативістські випадки стосовно «німецькості», католицизму й загалом негативну рецепцію Заходу, учений все-таки визнавав за Європою вищий рівень культурного розвитку в ранньомодерну епоху. М. Костомаров не вийшов радикально за межі усталеної ментальної мапи інтелектуалів модерної епохи з їх уявленнями про Західну Європу як «цивілізований» та «культурний» життєпростір. Якщо в одних працях історик прирівнював європеїзм мало чи не до варварства, то в інших – декларував типові засади європоцентричного світогляду. Здебільшого М. Костомаров позитивно оцінював впливи європейської культури на українську. У фундаментальних працях М. Костомарова з історії Росії одночасно з наголошенням

на ворожості московитів до всього західного часто прочитуємо факти, що засвідчували культурну вищість Європи. У пізніх працях ученого (насамперед популярній серії «Руська історія в життєписах її головних діячів») прочитуємо деякі не дуже виразні судження про належність Русі-України до Європи.

Світоглядну еволюцію М. Костомарова можна розглядати, на наш погляд, одним із перших кроків у тривалому та суперечливому процесі переходу української інтелектуальної думки від слов'янської до європейської ідентичності. З одного боку, у його історичній спадщині маємо досить чітку позицію із однозначним поглядом на Європу/Захід як «чужий» життєпростір; з іншого – простежуємо, зокрема у пізніх історичних текстах М. Костомарова, ознаки європоцентричного світогляду й толерантної рецепції європеїзму. Останнє виражалося у костомарівському визнанні за Європою статусу цивілізованого і культурного середовища та особливо позитивної інтерпретації європейської «просвіти». Звідси резюмуємо про світоглядну еволюцію пізнього М. Костомарова як таку, що відображає ключовий момент трансформації цивілізаційної ідентичності українських інтелектуалів – початок зміни слов'янської ідентичності на європейську.

Ще одним представником української історіографії, у працях якого простежуємо початки позитивної рецепції європеїзму, був П. Куліш. Незважаючи на численні антизахідницькі висловлювання П. Куліша, все-таки не маємо підстав говорити про його ксенофобське ставлення до Західної Європи. Вчений радше не сприймав окремих атрибутів Заходу. Пізній П. Куліш, не піддаючи сумніву слов'янську ідентичність як основоположну для українців, у 70–80 рр. XIX ст. почав ще відвертіше артикулювати погляд на Європу як світ високої культури та цивілізації. Звідси у його працях простежуємо своєрідну інтерпретаційну схему, у якій «своя» цивілізація (Слов'янщина) гостро критикована за варварство та нецивілізованість, а «чужа» (Західна Європа) протиставлена їй як цивілізований та культурний світ. У розвитку Європи увагу П. Куліша привертав такий її позитивний атрибут, як «просвіта». Оцінюючи становище української культури, він констатував її відсталість від «освіченої Європи».

Отже, пізні періоди діяльності М. Костомарова та П. Куліша ілюструють початок процесу зміни слов'янської ідентичності на європейську, що аж ніяк не означало відмови від першої – обидва вчені не зрікалися її. Принциповою новацією стала зміна рецепції Європи – із негативної на частково позитивну. Європа у їхніх пізніх текстах поставала вже не стільки «чужим» та «ворожим» слов'янству світом, скільки світом «просвіченим», носієм високорозвиненої культури та цивілізованості. Деякі європейські впливи на Русь-Україну учені і надалі трактували як негативні (латино-католицизм, схоластику, єзуїтство). Хоча загалом Західна Європа і продовжувала сприйматися «чужою» цивілізацією, проте набувала статусу взірця історичного розвитку. Тут можна говорити про перший етап переходу до європейської ідентичності.

Дещо згодом – наприкінці XIX й на початку XX ст. – подібна рецепція була характерною і для інших істориків, зокрема Олександрі Єфименко, Д. Багалія, М. Аркаса, Д. Яворницького. В Олександрі Єфименко чи не найповніше проявився синтез двох основоположних і раніше антагоністичних цивілізаційних образів: Слов'янський світ як «свій», а Європа як взірць-орієнтир суспільного поступу. Звідси її праці можуть слугувати промовистим прикладом початкового етапу у зміні цивілізаційних орієнтацій українських інтелектуалів. Загалом образ Європи дослідниця асоціювала із такими ознаками-характеристиками, як гуманізм, свобода, витонченість, технічний прогрес та цивілізованість у найширшому розумінні цього слова.

Д. Яворницький розглядав Європу «чужою», проте неодноразово вписував події української історії у загальноєвропейський контекст. У працях з історії запорізького козацтва він неодноразово вдавався до порівняльного аналізу явищ з історії України та Західної Європи. Українські об'єкти з військової сфери він оцінював інколи навіть вище у зіставленні з європейськими аналогами. В українському історіографічному процесі Д. Яворницького вирізняє підкреслено позитивна оцінка проєвропейських реформ Петра I. Отже, у поглядах Д. Яворницького Європа, залишаючись «чужою», ставала водночас орієнтиром й ідеальною моделлю цивілізаційного розвитку. Подібну ситуацію, як із цивілізаційними поглядами Д. Яворницького, спостерігаємо у працях Д. Багалія. Попри стриманість у висловлюванні ширших узагальнень, харківський вчений інколи виказував деякі аспекти власної проєвропейської орієнтації. Він, зокрема, у характерологічному портреті українського селянина акцентував на такій рисі, як «європейська ввічливість», протиставивши її «азіатській дикості» та «рабським звичаям» російських селян. У подібних зауважених висловлюваннях Д. Багалія прочитуємо його позитивну рецепцію Європи та переконання про європейську належність українців.

Вагома роль у процесі зміни цивілізаційної ідентичності українських істориків належала В. Антоновичу. Дослідники пишуть про визначальний вплив на його світогляд західноєвропейської, особливо французької інтелектуальної традиції, зокрема філософії раціоналізму XVIII–XIX ст. Обережність. В системі цивілізаційних образів для В. Антоновича Європа, мабуть, поставала хоча і

не цілком «своїм», проте вже не цілком «чужим» простором. Поза сумнівом, Україну він мислив цивілізаційно ближчою до Європи, ніж до Московії-Росії. Є очевидним, що європеїзм (з культурністю як визначальним атрибутом) учений поцінував значно вище від слов'янськості. Звідси маємо підстави вважати, що в середовищі українських істориків В. Антонович започаткував процес «знецінення» слов'янськості та переорієнтацію науково-історичної думки на Європу. Характеристика цього вченого, з боку М. Драгоманова та М. Брайчевського («перший європеєць» української історії) була умотивованою як стосовно його науково-методологічного рівня, так і культурно-цивілізаційної орієнтації.

Найвагоміша роль у процесі цивілізаційної переорієнтації української інтелігенції належить, як відомо, М. Драгоманову. Зауважимо, що драгоманівський європеїзм викладений більшою мірою у його публіцистично-полемічних (дещо меншою мірою у літературознавчих) працях та виступах, а не в суто історичних працях. Науково-теоретична пропаганда європеїзму знаходила своє логічне продовження у плідній громадській активності М. Драгоманова. М. Драгоманов став першим українським істориком, який вийшов за межі національної історії й започаткував аналіз явищ та процесів українського минулого у широкому загальноєвропейському контексті. Такий підхід дав йому змогу здійснювати багатоаспектний порівняльний розгляд українського та загальноєвропейських історичних процесів. М. Драгоманов першим з-поміж українських істориків відмовився від статичної, позачасової оцінки цивілізаційного статусу України. Як впливає із його праць, українські землі на різних етапах свого історичного розвитку перебували під різними цивілізаційними впливами.

Таким чином, у науково-історичній та публіцистичній спадщині М. Драгоманова вперше висловлена умотивована проєвропейська цивілізаційна орієнтація, хоча ще не обґрунтована повна тотожність України із європейським життєпростором. Вчений радше доводив спільність тенденцій загальноєвропейських та українського історичних процесів з певним хронологічно-часовим відставанням останнього й вимушеним двохсотлітнім його відривом від новоєвропейського прогресу. Теза М. Драгоманова про європейськість України була не стільки історично-ретроспективною, скільки ідейно-перспективною настановою на майбутнє. Суто історичні аргументи у драгоманівській концепції новоєвропеїзму слугували обґрунтуванням його ідейно-політичних постулатів. Загалом європейськість України для М. Драгоманова була не самоціллю, а «формою і способом» досягнення такого ключового атрибута новоєвропеїзму, як цивілізованість. Ті історичні аспекти європеїзму, які виходили за межі зазначеного атрибута, потрактовані вченим негативно. Звідси далеко не всі західноєвропейські впливи на українську історію сприйняті М. Драгомановим позитивно. Те, що стосувалось «старої» Європи, як, наприклад, католицизм, єзуїтська освіта, німецька експансія, онімечення тощо, поінтерпретоване таким, що суперечило суспільному прогресу. Цивілізаційні погляди М. Драгоманова доречно окреслювати не стільки як європейську ідентичність, а радше як європейську орієнтацію.

Варто взяти до уваги той факт, що сам М. Драгоманов «першим європейцем» української історії вважав В. Антоновича. Хоча серед сучасників М. Драгоманова подібної до його проєвропейської орієнтації дотримувались і деякі інші історики (навіть його світоглядні опоненти), проте їхні цивілізаційні погляди формувались поза його визначальним впливом. Не заперечуючи цього європеїзаторського впливу М. Драгоманова на молоду генерацію діячів-радикалів, на тогочасний український літературний рух, водночас можемо висновувати, що драгоманівський новоєвропеїзм не мав вирішального впливу на європейські орієнтації інших тогочасних знакових постатей українського історіографічного процесу, зокрема В. Антоновича чи О. Барвінського. Висловлене не применшує вагомості ролі М. Драгоманова у становленні європейської ідентичності наступної генерації українських істориків, які повною мірою заявили про себе вже у ХХ столітті.

У Східній Галичині великою мірою спричинився до утвердження європоцентричних світоглядних засад в інтерпретації національного минулого О. Барвінський. Обґрунтування європейськості українців-русинів учений увиразнював за допомогою протиставлення їм російськості (московськості) фактора із притаманною йому азійською моделлю історично-цивілізаційного розвитку. Утвердженням цивілізаційних відмінностей між українцями-русинами та росіянами-великоросами О. Барвінський намагався підсилити основоположну тезу українофільсько-народовської ідеології про окремішність цих народів.

Вагоме значення для з'ясування нашої проблеми мають цивілізаційні погляди М. Грушевського як знакової постаті української історіографії. Складні й суперечливі цивілізаційні уявлення М. Грушевського не дозволяють безоглядно вписувати його у рамки європоцентричного світогляду. Цивілізаційну орієнтацію ученого треба розглядати у часовій динаміці, яку цілісно можна окреслювати як перехід від комбінації стриманих проєвропейських симпатій і навіть антизахідних упереджень до відверто заявленої європейської ідентичності. Якщо на дореволюційному етапі діяльності цей перехід тривав стримано і поступово, то на межі 1917–

1918 рр. у його поглядах простежуємо радикальний злам – М. Грушевський відверто задекларував український європеїзм й рішуче відмежувався від попередніх (слов'янофільських та проросійських) симпатій. Загалом характерною рисою цивілізаційної орієнтації М. Грушевського вважаємо складний синкретизм його уявлень: новітні позитивістські тенденції європоцентризму (погляд на Європу як еталон суспільного та культурного прогресу) все-таки єдналися із традиційними для української історіографії антизахідними (насамперед антикатолицькими та антинімецькими) упередженнями. Принциповою новизною у способі цивілізаційної самоідентифікації М. Грушевського стала його відмова від цілковитого включення історії Русі-України в певний цивілізаційний образ а також вагоме поцінування східних та візантійських впливів на ранніх етапах національної історії.

Таким чином, утвердження в українській історіографії європоцентричного світогляду та європейської цивілізаційної ідентичності – суперечливий й довготривалий процес, зумовлений сукупністю зовнішніх культурно-інтелектуальних впливів та внутрішніх соціально-політичних реалій. До зовнішніх впливів відносимо насамперед поширення позитивістських засад, зокрема європоцентричного світогляду. Внутрішньою передумовою стала потреба інтелектуального обґрунтування націотворчої проблеми відросійщення – не тільки в етнонаціональному, але й у цивілізаційному сенсі. Більшість знакових постатей української історіографії кінця XIX – початку XX ст., якщо й не цілком прийняли європейську ідентичність, то принаймні істотно послабили гостроту антизахідних упереджень попередників, акцентуючи уже не на ворожості Європи, а на її культурності та цивілізованості. Прийняття європейської орієнтації України ученими, що були у світоглядних чи політичних питаннях антагоністами (наприклад, радикал-соціаліст М. Драгоманов та християнський консерватор О. Барвінський), свідчить про умотивований суспільний запит саме на таку зміну цивілізаційної ідентичності. Якщо на попередніх етапах українського історіографічного процесу європейськість асоціювалась насамперед із єзуїтством, схоластиком, релігійною нетерпимістю, германською експансією на Схід тощо, то в позитивістську епоху синонімами європеїзму стали цивілізованість, прогрес тощо. Вагомою інтелектуальною та психологічною передумовою прийняття європейської ідентичності стало прагнення подолати синдром відсталості та цивілізаційної меншовартості країн східноєвропейського простору. Виходячи з дихотомії цивілізація-варварство, набуття європейської ідентичності на ментальних картах українських вчених означало зміщення України із варварського простору у європейський цивілізований світ.

Список використаних джерел

1. Богдашина О. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.): Монографія. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. 560 с.
2. Вулф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. Київ: Критика, 2009. 592 с.
3. Горизонтов Л. «Польская цивилизованность» і «русское варварство»: основания для стереотипов и автостереотипов // Миф Европы в литературе и культуре Польши и России. Москва: Индрик, 2004. С. 62–75.
4. Грицак Я. Недоевропа: Західні мандрівки Східною Європою // Грицак Я. Страсті за націоналізмом: Історичні есеї. Київ: Критика, 2004. С. 281–297.
5. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали конференцій. Львів, 1999. С. 65–85.
6. Дейвіс Н. Європа: Історія. Київ: Основи, 2006. 1464 с.
7. Лескінен М. Миф Европы и Польша в «Записках» В. С. Печерина // Миф Европы в литературе и культуре Польши и России. Москва: Индрик, 2004. С. 161–181.
8. Лескінен М. Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой. Москва: Институт славяноведения, 2002. 178 с.
9. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 1. Київ: Основи, 1994. С. 1–9.
10. Політологія: Довідник / М. Обушний, А. Коваленко, О. Ткач. Київ: Довіра, 2004. 599 с.
11. Рябчук М. Західники мимоволі: парадокси українського нативізму // Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. Київ: Критика, 2000. С. 66–102.
12. Саїд Е. Орієнталізм. Київ: Основи, 2001. 512 с.
13. Фалькович С. Значение фактора Европы для истории, культуры, общественного сознания и менталитета поляков // Миф Европы в литературе и культуре Польши и России. Москва: Индрик, 2004. С. 55–61.
14. Хорев В. Русский европеизм и Польша // Миф Европы в литературе и культуре Польши и России. Москва: Индрик, 2004. С. 23–54.
15. Wierzbicki A. Europa w polskiej myśli historycznej i politycznej XIX i XX wieku. Warszawa: Centrum Europejskie Natolin; Wydawnictwo Trio, 2009. 267 s.

References

1. Bohdashyna O.pozytyvizm v istorychnii nauksii v Ukraini (60-ti rr. XIX – 20-ti rr. XX st.): Monohrafiia [Positivism in Historical Science in Ukraine (60-ies. XIX–XX-th centuries.): Monograph]. Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina, 2013. 560 s.
2. Vulf L. Vynaidennia Skhidnoi Evropy: Mapa tsyvilizatsii u svidomosti epokhy Prosvitnytstva [The invention of Eastern Europe: A map of civilization in the consciousness of the Enlightenment]. Kyiv: Krytyka, 2009. 592 s.
3. Gorizontov L. «Pol'skaya tsyvilizovannost'» i «russkoe varvarstvo»: osnovaniya dlya stereotipov i avtostereotipov [“Polish civilization” and “Russian barbarism”: the basis for stereotypes and autostereotypes]. Mif Evropy v literature i kul'ture Pol'shi i Rossii. Moskva: Indrik, 2004. S. 62–75.
4. Hrytsak Ya. Nedoevropa: Zakhidni mandrivki Skhidnoiu Evropoiu // Hrytsak Ya. Strahy za natsionalizm: Istorychni esei. Kyiv: Krytyka, 2004. S. 281–297.

mandrivky Skhidnoiu Evropoiu [Nedoeuropa: Western Travels to Eastern Europe]. Hrytsak Ya. Strasti za natsionalizmom: Istorychni esei. Kyiv: Krytyka, 2004. S. 281–297. 5. Dashkevych Ya. Mykhailo Hrushevskiy – istoryk narodnytskoho chy derzhavnytskoho napriamu? [Mykhailo Hrushevsky - a historian of a populist or state-oriented direction?]. Mykhailo Hrushevskiy i ukrainska istorychna nauka: Materialy konferentsii. Lviv, 1999. S. 65–85. 6. Deivis N. Yevropa: Istoriiia [Europe: History]. Kyiv: Osnovy, 2006. 1464 s. 7. Leskinen M. Mif Evropy i Pol'sha v «Zapiskakh» V. S. Pecherina [The Myth of Europe and Poland in the Notes by V. S. Pecherin]. Mif Evropy v literature i kul'ture Pol'shi i Rossii. Moskva: Indrik, 2004. S. 161–181. 8. Leskinen M. Mify i obrazy sarmatizma. Istoki natsional'noi ideologii Rechi Pospolitoi [Myths and images of Sarmatianism. The origins of the national ideology of the Commonwealth]. Moskva: Institut slavyanovedeniya, 2002. 178 s. 9. Lysiak-Rudnytskyi I. Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom [Ukraine between East and West]. Lysiak-Rudnytskyi I. Istorychni ese. T. 1. Kyiv: Osnovy, 1994. S. 1–9. 10. Politolohiia: Dovidnyk / M. Obushnyi, A. Kovalenko, O. Tkach. Kyiv: Dovira, 2004. 599 s. 11. Riabchuk M. Zakhidnyky mymovoli: paradoksy ukrainskoho natyvizmu [Westerners involuntarily: Paradoxes of Ukrainian Nativeism]. Riabchuk M. Vid Malorosii do Ukrainy: paradoksy zapizniloho natsiietvorennia. Kyiv: Krytyka, 2000. S. 66–102. 12. Said E. Oriientalizm [Orientalism]. Kyiv: Osnovy, 2001. 512 s. 13. Fal'kovich S. Znachenie faktora Evropy dlya istorii, kul'tury, obschestvennogo soznaniya i mentaliteta polyakov [The value of the factor of Europe for the history, culture, public consciousness and mentality of the Poles]. Mif Evropy v literature i kul'ture Pol'shi i Rossii. Moskva: Indrik, 2004. S. 55–61. 14. Khorev V. Russkii evropeizm i Pol'sha [Russian Europeanism and Poland]. Mif Evropy v literature i kul'ture Pol'shi i Rossii. Moskva: Indrik, 2004. S. 23–54. 15. Wierzbicki A. Europa w polskiej mysli historycznej i politycznej XIX i XX wieku. Warszawa: Centrum Europejskie Natolin; Wydawnictwo Trio, 2009. 267 s.

Ivan Kutsyi

THE PRINCIPLES OF EUROPOCENTRISTIC IDEOLOGICAL IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY – THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

The article examines the process of consolidation of Europocentric worldview amidst Ukrainian historians of the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century. It has been ascertained the intellectual sources, social premises, specificity of penetration of Europocentric ideological principles into Ukrainian historical thought. It has been outlined the impact of positivism on strengthening of Europocentric worldview of Ukrainian historians. It has been traced the interconnection between Europocentric ideological principles and civilizational identity of Ukrainian scientists. The article analyses the specificity of perceptions of Europe / West among the leading Ukrainian historians. It has been traced the influence of Europocentric worldview on the interpretation of applied issues of national history.

Key words: Europe, West, Europocentrism, civilization, historiography, identity.